

УДК 75.041.(477)

Станіслав Бушак*МИСТЕЦТВОЗНАВЕЦЬ*

Творчі почерки давніх авторів народних картин типу “Козак Мамай”

Анотація. У статті йдеться про творчість конкретних давніх художників — авторів картин типу “Козак Мамай”, певні відомості про яких збереглися в історичних джерелах.

Ключові слова: Козак Мамай, народний живопис, давні майстри, традиції та новації, канон.

До золотого фонду культурних скарбів українського народу відноситься багатоваріантна знаменита народна картина “Козак Мамай”, яка магнетизує своєю формальною завершеністю і концептуальною загадковістю вже не одне покоління вчених і митців, збирачів старовини та шанувальників красного мистецтва. Будучи породженою в часи сивої старовини, ця тема продовжує активно жити і сьогодні, уже в третьому тисячолітті світової історії, засвідчуючи, в добу глобалізації та міжнародної інтеграції, культурну самобутність і духовну неповторність українського народу. Ось чому залишається актуальним все, що вносить якісь нові грані у дослідження цих творів, котрі стали однією із своєрідних візитівок української культури.

Завдання цієї публікації — спроба з’ясувати, хто саме у давнину писав твори із зображенням козака з бандурою, який сидить у характерній, так званій “східній” позі (зі схрещеними ногами); тобто — хто були автори картин відомих нині під узагальнюючою назвою “Козак Мамай”. Адже переважна більшість таких творів не підписані (мається на увазі авторський підпис митця) і точно не датовані. Найдавніші з наявних нині “Мамаїв” датуються дослідниками орієнтовно першою половиною XVIII ст. Та це, напевне, зовсім не означає, що їх не було перед цим, бодай у XVII ст.

Часовий період, обраний автором цієї розвідки для вивчення, охоплює XVIII та першу половину XIX ст. з огляду на те, що починаючи з середини XIX ст., темою “мамаїв” цікавилися визначні українські вчені, в тому числі Михайло Максимович, Аполлон Скальковський, Олександр Лазаревський, Пантелеймон Куліш, Іван Франко та інші, а також митці — Тарас Шевченко, Лев Жемчужников, Порфирій Мартинович, Ілля Рєпін та ін. Це надало “мамаям” якісного нового статусу. потрапивши в поле зору академічної науки та мистецтва, “мамаї” зі сфери переважно народної (низової) культури впевнено увійшли також і до сфери культури високої (професійної). Подібна ситуація зберігається і нині, коли до образу “Козака Мамає” в XX ст. звертали-ся (і звертаються нині) знані українські художники-професіонали —

Г. Маляренко.
Козак-бандурист. Папір, туш.
1750-ті роки

Давид Бурлюк, Феодосій Гуменюк, Валентин Зноба, Олександр Бородай та багато інших.

То хто ж творив ці картини у давнину? Нас цікавлять не лише імена митців, а й те, чи були вони самодіяльними народними майстрами, а чи художниками-професіоналами?

Свідчень мало і нерідко вони суперечливі. Частково цією проблемою принагідно цікавилися видатні українські “мамаєзнавці” Платон Білецький та Павло Жолтовський [1, 2, 5, 6]. Однак, окремо, “спеціально”, в означеному нами аспекті це питання досі ніким не розглядалося. Уважне ж дослідження наявного матеріалу допомогло відшукати деякі відомості, що проливають світло на порушену проблему. Розглянемо їх в історико-ретроспективному вимірі.

Авторитетний знавець козацької доби Пантелеймон Куліш у своїх знаменитих “Записках о Южной Руси” повідомляє про запорожця-майлера, який ілюстрував книгу Олександра Івановича Рігельмана (1720—1789) “Летописное повествование о Малой России”. Книга ця, що була написана в 1778—1786 роках, уперше побачила світ 1847 року в Москві завдяки зусиллям Йосипа Бодяньського. У “Записках о Южной Руси” П. Куліша пишеться: “Вспомним Запорожца, который рисовал костюмы для “Летописное повествование о Малой России” Ригельмана. Такой мастер мог сочинить изображение Запорожца-кобзаря и стихи под ним, которые сделали народною и саму картину” [7, с. 192].

За даними вченого-мистецтвознавця Павла Жолтовського, тим художником був Тимофій Калинський, про якого Павло Миколайович пише: “Калинский Тимофій — маляр. У 1778—1782 рр. виконав близько 30 великих акварелей із зображенням козаків, запорожців, міщан, посполитих степового та чернігівського селянства. Ці акварелі знаходились у збірках “Императорского общества истории и древностей российских” в Москві” [6, с. 135].

Точних відомостей про роки життя Тимофія Калинського не маємо, але, гадаємо, його напевне можна віднести до митців другої половини XVIII ст. Скоріш за все, він був близьким знайомим О. І. Рігельмана, а високий мистецький рівень акварельних ілюстрацій дає підстави припускати, що це був професійний художник. До названої серії належить, зокрема, композиція “Запорожці” (або ж “Козаки гуляють”), де зображено

двох козаків, один з яких сидить з бандурою у класичній позі “мамая”, а другий танцює.

Отож, правомірно буде гадати, що серед авторів давніх “Мамаїв” були і митці-професіонали. Сказане вище також підтверджує той факт, що в “кужбушках” — альбомах навчальних малюнків Києво-Печерської лаврської майстерні, де працювали професійні художники і де готували професіоналів-іконописців,

Т. Калінський. Запорозжці гуляють.
Папір, акварель. 1778–1782

— виявлено зображення трьох козаків-бандуристів: один із них зображений на повний зріст, а двоє інших — у класичній (“східній” — зі схрещеними ногами) позі “мамая” [5, с. 2, 122, 158].

Відомим є ім’я автора одного зі згаданих малюнків (два інші не підписані). Це — Грицько Маляренко, про якого Павло Жолтовський подає такі відомості: “Маляренко Грицько — учень малярні Києво-Печерської лаври. В лаврському кожбушку XIX-120/ 8448 уміщено його 176 підписаних малюнків тушшю. Підписи як повні — “Грицько рисовав”, “Рисовал Грицько Маляренко”, “Грицько”, “Грицько Маляренко рисовал подольський”, так і скорочені — “ГР”, “РГМ”. На деяких крім підпису зустрічаються дати 1753, 1764 та 1755” [5 с. 158; 6 с. 145–146]. На одному з аркушів (№ 908) є зображення “Козака-бандуриста” (папір, тушований малюнок), що датується серединою XVIII ст.

Таким чином, названі вище твори датуються серединою XVIII ст. і однозначно належать художникам-професіоналам. Грицько Маляренко (про долю якого ми більше нічого не знаємо) готувався на професіонала-іконописця, але успішно опанував і світські сюжети (портрет, пейзаж, побутові та батальні сцени, натюрморт, оголену натуру, античні сюжети).

Збереглося ще чотири твори — початку, першої половини та середини XIX ст., прізвиська авторів яких відомі. Так, в експозиції Одеського історико-краєзнавчого музею знаходиться картина “Козак-бандурист” (папір, наклеєний на полотно, олія; № И-78), що надійшла сюди в 1955 р. з Одеського археологічного музею. Автор і дата виконання стають відомі з напису на творі: “Картину рисовал Прапорщикъ Брашивановъ ноября 9-го числа 1821” [8 с. 4]. Жодної іншої інформації про художника Брашиванова, окрім тієї, що він був військовим, немає. І. Озерянська і В. Солодова зазначають: “Роки життя невідомі. Художник-любитель

першої половини XIX ст. ” [8 с. 30]. Невідома також і його національність. Можливо, це був росіянин, але не виключено, що й українець, прізвище якого зрусифікували штабні російські писарі-канцеляристи, як це нерідко було у ті часи. Художній рівень твору невисокий: це робота явно не професіонала, а радше людини, яка інколи (хоча й не вперше) бере пензель у руки.

У Національному художньому музеї України (м. Київ) зберігаються два майже однакові за композицією та деталями твори з назвами “Козак Мамай”, написані олійними фарбами на полотні. Один із них підписаний художником Петром Рибкою у 1855 році [3, рис. 47–48, с. 214–215]. Про цього живописця згадував Платон Білецький у своїй ґрунтовній розвідці “Козак Мамай” — українська народна картина” [1 с. 8].

Твір Петра Рибки (№ Ж-612) до 1927 року знаходився у збірці знаменитого київського колекціонера Павла Платоновича Потоцького, а в 1927–1934 роках — у “Музеї України” в Києво-Печерській лаврі. Щодо Петра Рибки, то він однозначно був самодіяльним художником — за даними дослідниці К. І. Климової, на картині, придбаній 1889 року Павлом Потоцьким у козака з Переволочної є напис “1855 года іюля 21. А рисувал козак Петро Федоров Рыбка” [3, рис. 47, с. 214].

Інша картина (№ Ж-416), що відрізняється від твору Петра Рибки лише незначними деталями та колоритом, вважається копією попереднього твору і датується XIX століттям. Ймовірно, копію міг виконати сам козак Рибка, але й не виключено, що це міг зробити якийсь інший майстер [3, рис. 48, с. 215].

Картина “Козак-бандурист” роботи невідомого Флейшера (з написом “МАКСИМЪ ЗАЛЬЖНЯКЪ”) зберігається в колишньому Державному музеї етнографії народів СРСР у Санкт-Петербурзі. Твір датується середньою XIX століття (полотно, олія). Написаний явно самодіяльним майстром невідомої національності (можливо, німцем). Картина була відома Платону Білецькому, який опублікував її в складі чудового комплекту широкоформатних кольорових листівок, виданих 1975 року ленінградським видавництвом “Аврора” [2].

Ще один “мамай” належить пензлю французького лікаря Домініка П’єра де ля Фліза (1787–1861), який осів в Україні після російсько-французької війни 1812 року. В середині XIX ст. він обійшов багато українських сіл, залишивши унікальні етнографічні записи та замальовки, а в двох своїх акварелях змалював “Мамаїв дуб” та відтворив (скопіював) образ “розбійника Мамає” з невідомої нині народної картини (вона збереглася лише в копії де ля Фліза). У пояснювальному тексті від 1854 року де ля Фліз зафіксував народні перекази про розбійника Мамає: “Серед народу поширена також розповідь про розбійника на ім’я Мамай, зображення якого зустрічається в багатьох хатах. Він сидить під дубом, грає на бандурі (вид гітари), віддалік на дереві висить чоловік, а внизу написані такі слова: Хоч на мене дивишся, та не угадаєш / Як зовуть і відкіль родом, / І як прозивають нічичирк не знаєш...”

Д. П. де ля Фліз. Розбійник Мамай.
Копія з народної картини XVIII ст. Папір, акварель. 1854

У Чигиринському повіті поблизу села Черкас мене водили до величезного, вже давно всохлого дуба. Його називають дубом розбійника Мамаєя. Колись у затінку цього дуба він влаштовував своє пристанище, а на гіллі цього дерева вішав поляків і жидів, які потрапляли йому до рук, та й його самого на ньому пізніше повісили” [4, с. 94–95, 167–168].

Ось, фактично і всі давні “мамаї” (до середини XIX ст., що зберігають ustalений канон класичної композиції), авторів яких ми знаємо. Таким чином, серед шести відомих нам авторів давніх “мамаїв” два були українськими козаками (Петро Рибка та Тимофій Калинський), два (Брашиванов та Флейшер) — скоріш за все не українцями (ймовірно, що перший — росіянин, другий — німець), один (де ля Фліз) — французом, а один (Грицько Маляренко) — майбутнім професіоналом-іконописцем. Два інші “мамаї” з “кужбушків”, автори яких невідомі, свідчать про те, що не лише Грицько Маляренко міг писати образ “Козака Мамаєя” (та різноманітні світські твори), а й його колеги-професіонали по мистецькому цеху художників-іконописців.

Отже, правомірним може бути висновок, що українські народні картини типу “Козак Мамай” писали як народні, так і професійні художники. Це переконливо підтверджується також аналізом художньо-пластичної мови та граматики і каліграфії написів на творах. Другий важливий висновок — притягальна магія цієї всенародної картини була настільки могутньою, що її малювали як українці, так і чужеземці. У пізніші часи “козаків-мамаїв” писали і професійні, і численні народні майстри, від-

творюючи, відповідно до свого розуміння та майстерності, усталений пластичний канон, сформований багатьма століттями української національної історії та культури.

1. *Білецький П. О.* “Козак Мамай” — українська народна картина. — Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1960. — 32 с., іл.
2. *Білецький П. А.* Украинские народные картины “Казак Мамай”: Комплект из 16 репродукций, текст. — Л.: Аврора, 1975.
3. *Бушак С. М.* Козак Мамай. Феномен одного образу та спроба прочитання його культурного “ідентифікаційного” коду: Альбом. — К.: Родовід, Оранта, 2008. — 304 с.
4. *Де ля Фліз.* Альбому / Историко-етнографічна серія. — К.: Наукова думка, 1996. — Т. 1. — 255 с.
5. *Жолтовський П. М.* Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні. — К.: Наук. думка, 1982. — 288 с.
6. *Жолтовський П. М.* Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — К.: Наук. думка, 1983. — 186 с.
7. *Кулиш П.* Записки о Южной Руси. — Санкт-П., 1856. — Т 1. — 322 с.
8. *Озернянская И. М., Солодова В. В.* Выставка “Исторический портрет XVIII — начала XX вв.” Из фондов Одесского краеведческого музея: Каталог. — Одесса, 1996. — 32 с.
9. *Пошивайло Т.* Козак Мамай — духовний символ українського народу // Україна — козацька держава / Авт. упорядник В. Недяк. — К.: Емма, 2004. — 1215 с.; іл.

CREATIVE SCRIPTS OF ANCIENT AUTHORS OF FOLK PICTURES AS “MAMAY THE COSSACK”

Stanislav Bushak

Annotation. The article describes the creative work of the concrete ancient artists- the authors of pictures as “Mamay the Cossack”. The certain information about these artists is survived in historic sources.

Key words: cossack Mamay, folk painting, ancient masters, traditions and innovations, canon.

УДК 7.021.333[378:7(477-25)]“19”

Остап Ковальчук

*кандидат мистецтвознавства,
доцент кафедри живопису і композиції НАОМА*

Фрагменти фрескового живопису 20-х років ХХ ст. у приміщенні НАОМА

Анотація. У статті вперше подано розгорнутий опис відкритих у приміщенні НАОМА фрагментів стінопису. На основі обмірів, візуального аналізу та порівняння їх із документально зафіксованими даними про монументальні ансамблі 20–30-х років ХХ ст. доведено, що досліджувані розписи були створені студентами під керівництвом М. Бойчука.

Ключові слова: фреска, монументальний живопис, художня освіта, школа Бойчука, реконструкція, реставрація.